

QÜESTIONS SOBRE LA PINTURA A L'ÈPOCA DE JAUME II: A propòsit d'uns Usatges i Constitucions de Catalunya encarregats pel monarca

Rosa Alcoy

La pintura de l'època de Jaume II (1267-1327) és encara avui un tema ple d'interrogants. A les importants pèrdues de conjunts i produccions pictòriques de tota mena s'hi afegeix un panorama documental que ens ajuda poc a establir relacions i descobrir identitats artístiques davant les obres conservades. A Catalunya, com en altres demarcacions, el món del "gòtic lineal" correspon a una època recorreguda i dominada pels anònims.

Aquesta situació s'agreuja quan intentem estudiar els encàrrecs reials més directes i cal lluitar per omplir un buit força important. Si bé es factible recordar obres de gran qualitat artística —com la cadira abacial de Sixena (Museu Diocesà de Lleida), peça magnífica i sofisticada destinada a la qui a partir del 1321 fou priora del monestir, Blanca d'Aragó, filla de Jaume II i Blanca d'Anjou—, no és gens fàcil reconstruir paral·lelament el panorama general d'actuació dels tallers catalans. No oblidem algunes comandes menors del rei i de la cort per a la pintura d'escuts, arnesos o selles de muntar, ni tampoc el desig de policromar els sepulcres familiars de Santes Creus, tasca encomanada a Andreu de la Torra, actiu entre 1307-1315. Tanmateix, rarament s'al·ludeix a empreses de més ambició pictòrica, si descomptem el món de la il·lustració de manuscrits, àmbit en què la situació sembla prou diversa.

Jaume II, amant de la poesia i dels llibres (1), ens acosta també a la problemàtica del manuscrit il·luminat (2). Entre les obres que va fer fer hem de cridar ara l'atenció sobre uns *Usatges i Constitucions de Catalunya* (*Usaticorum et Constitutionum Cathalonie*) i altres compilacions. El 1322, el rei, per mitjà de Francesc de Bastida, relacionat en diverses ocasions amb encàrrecs de llibres per al monarca, tramita el pagament de 38 sous destinats molt possiblement a cobrir part de les despeses de realització del manuscrit que s'hauria fet a Barcelona, segons especifica un document publicat per Rubió i recollit de nou per Martí de Barcelona (3). En aquest es fa al·lusió al relligat, enquadernació i finalment a les miniatures ("*illuminature*"), tres aspectes necessaris en la confecció del còdex.

La datació el 1322 d'aquests Usatges, any en què Jaume II contrau matrimoni amb Elisenda de Montcada, és particularment interessant, ja que a la Biblioteca Nacional de París es conserva un exemplar datat aproximadament en el mateix any d'aquests mateixos textos jurídics, que en època de Jaume II es consoliden i adquireixen particular relleu. Es tracta del ms. lat. 4670 de l'esmentada biblioteca parisina amb els "*Usatici et Constitutiones cataloniae*" (4).

El manuscrit conservat a París és un llibre il·luminat amb cura que mostra la participació de diversos miniaturistes representants de dues tendències artístiques fàcilment diferenciables (5). Els primers il·luminadors són estretament emparentats amb en taller de la *Haggadà d'Or* (Ms. add. 27.210 de la British Library). Aquesta tendència estilística mostra la continuïtat de les tradicions de la miniatura francesa i anglesa del darrer quart del segle XIII i primera del segle XIV i la seva incidència a Catalunya. Les obres vinculades a Mestre Honoré o les creacions de l'altre costat del Canal, com per exemple l'*Apocalipsi Douce*, se situen en els orígens de l'estil d'aquest primer taller dels Usatges i de la *Haggadà d'Or*. Aquest manuscrit hebreu és datat cap al 1320, en un moment proper a la intervenció del primer miniaturista dels Usatges. El segon estil del llibre jurídic respon segons Gaspar Coll, a la intervenció d'una tercera mà que, al meu parer, encara dins el gòtic lineal ens descobreix l'activitat d'un mestre o taller català, aliè a les fórmules estrictament franco-britàniques del primer obrador. Aquestes minuaturs s'haurien fet a l'entorn del 1321, atès que

entre les escenes representades en aquest segon estil hi ha les Corts de Girona presidides per Jaume II, celebrades justament aquest any 1321. Coll intenta ajustar aquest terme "post quem" de la realització del manuscrit quan observa que en el llibre no s'hi ha representat la quarta Cort de Barcelona, que tindria lloc el 1323 i seria la darrera presidida per Jaume II. El fet és força important ja que permetria situar la conclusió del llibre en un marge cronològic molt estret (1321-1323). Malgrat tot, com ens adverteix el mateix Gaspar Coll, hem de recordar que també és possible pensar en l'omissió d'aquesta Cort, ja que sovint no sembla obligat consignar-la en altres compilacions dels "Usatges i Constitucions" catalans.

Sigui com sigui, no seria raonable negar una cronologia propera al 1322 per al llibre conservat a París, ja que, com s'ha vist, hi ha indicis relacionats si més no amb representació de la Cort de Girona que semblen abonar aquesta hipòtesi de datació. Quina és doncs la relació d'aquest llibre miscel·lani amb el manuscrit que Jaume II pagava el 1322? Les dates d'un i altre són les mateixes i la riquesa artística dels *Usatges de París* és més que suficient per fer pensar en un encàrrec reial.

Usatges i Constitucions (ms. lat. 4670, Bibl. Nac. París), foli 67.

Haggadà d'Or (Add. ms. 27210, B. Library, London)

D'altra banda, tampoc fóra res d'estrany que un taller relacionat amb la corona catalana hagués treballat paral·lelament per a algun comitent dels calls catalans realitzant una obra tan atractiva en aquest cas com l'*Haggadà d'Or*. En aquest sentit són prou coneguts els lligams d'estreta dependència que unien les comunitats hebrees als monarques catalans i les relacions de Jaume II amb aquestes comunitats. La connexió entre els miniaturistes de la *Haggadà d'Or* i els tallers actius a Barcelona seria una raó més per pensar també en uns *Usatges* fets a la ciutat comtal. Seria un fet important aconseguir relacionar un manuscrit conservat amb les iniciatives del monarca, ja que, malauradament, sembla que ara per ara tampoc no podem conèixer altres llibres dels *Usatges* encarregats pels monarques catalans. Recordem la comanda del rei Alfons III a Ferrer Bassa d'uns *Usatges i Constitucions* que aquest il·luminava els anys 1333-1335.

Hi ha però un greu inconvenient per identificar els *Usatges i Constitucions de París* amb el llibre que encarregà Jaume II. Es tracta d'una sèrie d'escuts que repeteixen un mateix tema heràldic —montflorit d'or sobre camper de güella— i que troben el seu espai en el marge inferior d'alguns folis (95, 123, 138v, 143 i 167). Fonamentalment aquests escuts han estat identificats amb els senyals de la família Despuig, arrelada a Barcelona (6). Cal advertir que els escuts només apareixen en les pàgines en què treballa un dels miniaturistes del corrent anglofrancès, el segon d'ells, a partir de la classificació de G. Coll. Aquest fet permetria pensar en diverses parts treballades amb independència i compilades a posteriori, si no fos per la presència d'alguns trets unificadors que podrien desmentir aquesta idea (7). En aquest sentit, pensàrem que la relació del manuscrit amb l'encàrrec de Jaume II no té cap versemblança, i que cal substituir el monarca pel llinatge dels Despuig; però de fet la qüestió no és completament tancada, ja que és possible plan-tejar encara alguns dubtes raonables sobre els destinataris i l'entorn en què el llibre seria realitzat.

Usatges i Constitucions (ms. lat. 4670, Bibl. Nac. París), foli 160.

del manuscrit. Les anotacions del foli 67, primer dels il·lustrats, deixen escàs marge per situar l'escut que trobem per primer cop al foli 95. Tant en aquest com en els folis següents on hi ha l'escut dels Despuig la insígnia se situa centrada a la part baixa de la pàgina, visualment relacionat amb l'orla vegetal que incorpora diversos motius de tipus zoomòrfic o grotesc a la vegada que tanca en el marc inferior l'escrit de la primera columna. Això no obstant, no existeix cap lligam físic o formal que interrelacioni gràficament l'escut i l'orla de fulles d'heura. Aquest apareix flotant en l'espai. En algunes ocasions la relació entre l'element vegetal i la insígnia sembla força ben adaptada (foli 143), malgrat la independència dels dos termes. En altres casos la disposició de l'escut respecte al remat vegetal és més forçada (foli 138v.). En aquest sentit, podem expressar dubtes, subjectes a ulteriors comprovacions davant de l'obra, sobre el paper que juguen els escuts en aquest manuscrit. És sabut que la presència de senyals en llibres miniats no respon sempre als primers propietaris del llibre. En alguns casos és clar que quan els llibres canvien de mans s'incor-

Tot i que els motius heràldics no semblen afavorir la connexió del llibre amb l'encàrrec directe del rei, cal insistir en primer lloc en la diversitat de mans i en la sorprenent coincidència cronològica entre la datació del llibre parisenc (posterior a les corts del 1321) i el moment en què s'enllesteix l'encàrrec reial (la primavera de 1322). En aquest sentit, es tractaria de dues obres realitzades en un medi molt semblant, potser en els mateixos tallers barcelonins, i estrictament contemporànies. En segon lloc és remarcable el lligam entre el llinatge Despuig i la corona en temps de Jaume I i Alfons II, però també en èpoques posteriors. A més cal tenir en compte que els Despuig vinculats a Mallorca també es relacionaren amb el regne de Nàpols. Això podria explicar el pas del manuscrit per la biblioteca dels reis aragonesos de Nàpols. Fet conegut de la història del llibre en temps anteriors a la seva arribada a París. D'altra banda, els lligams italians de la família Despuig i la procedència del manuscrit de la mateixa zona d'Itàlia corroboren la identificació tradicional de l'escut, qüestionada darrerament en benefici d'un casal lleidatà (8).

Finalment i en tercera instància podem qüestionar sobre la ubicació i característiques de l'escut dels Despuig dins el llibre de la Biblioteca Nacional de París. Ja hem advertit que només apareix en els folis il·luminats per un dels il·lustradors, fet que pot descartar la idea d'un afegit al·legatori en algunes pàgines

pora l'heràldica dels nous posseïdors o bé s'emmascara la dels anteriors sobreposant nous escuts als ja existents. Aquest darrer seria el cas dels *Usatges i Constitucions* que conserva la Paeria de Lleida, on els escuts de la família Montcada desapareixen sota les insígnies de la ciutat lleidatana.

Un estudi més aprofundit ens haurà de conduir a una més gran certesa sobre el moment en què es varen pintar els senyals heràldics dels Despuig. Però no serà fàcil saber si va coincidir o no amb el temps en què es pinten les miniatures i els marginàlia acompanyats si l'afegit és força immediat a l'època de realització de les miniatures principals i menys encara si l'afegit es realitza com a tal en els mateixos tallers — i amb els mateixos materials — que varen servir per a definir les miniatures inicials. La mort de Jaume II el 1327 hauria afavorit aquest fet, quan el llibre canvia de mans. Per tant, és o no aquest còdex una obra relacionada amb els encàrrecs de Jaume II?, som o no davant els seus Usatges i Constitucions pagats el 1322? Sens dubte, ens agradaria poder oferir una resposta clara i positiva. El cert és que hi ha raons suficients per a plantejar-se el tema i debatre'l àmpliament, sense oblidar que tot i en el pitjor dels casos estem davant d'una obra paral·lela o estrictament contemporània a la que hauria estat l'encàrrec del monarca català Jaume II. Per tant, a través d'aquests Usatges i Constitucions, avui a París, podem imaginar el manuscrit reial des d'una perspectiva més rica i atractiva que ens aproxima també a la realitat dels fonedissos obradors i escriptors barcelonins.

NOTES

- (1) Són nombroses i prou conegudes les notícies, recollides per Rubió i altres investigadors, que demostren interès i afeció de Jaume II per llibres de tota mena que adquireix, fa fer, reclama o regala (Vegeu Antoni RUBIÓ i LLUCH, *Documents per l'Història de la Cultura Catalana Mig-eval*, Barcelona, 1908 i 1921, vol. I, docs. 22, 34, 36, 45-60, 63, 67-69, 72-73; vol. II, docs. 1-4, 8-11, 16-27, 29-35, 37-41, 43-55).
- (2) Destaquem la notícia de 20 de setembre de 1301 en què es paguen a Pere Alegre i Fra Bernat quantitats per la còpia i il·luminació d'un Saltiri, un Antifonari i altres llibres per a la capella reial (RUBIÓ, I, p. 27, doc. 22). També es pot al·ludir al document de 15 de juliol de 1316 que relaciona Jaume II amb la realització d'una Bíblia il·luminada pel mestre Bernat Gonter (RUBIÓ, Op. cit., II, p. 24, doc. 31). Altres referències, que emmarquen el treball com a il·lustrador al servei de Jaume d'aquest destacable mestre Bernat, són també recollides per Rubió (RUBIÓ I, doc. 45, 49-60), i corresponen a la primavera i estiu de 1313. Així mateix, sobresurten les referències a la compra a través d'intermediaris de llibres per al rei a les ciutats de París i Nàpols (RUBIÓ, II, p. 21, doc. 27 i RUBIÓ, I, p. 64, doc. 67).
- (3) Arx. Cor. Aragó, reg. 288, f. 1v., RUBIÓ, I, p. 73, doc. 63 i MARTÍ DE BARCELONA, "La cultura catalana durant el regnat de Jaume II", *Estudios Franciscanos*, vol. 92, setembre-desembre, 1991, n. 402, pp. 383-492. Les transcripcions d'un i altre són diverses, mentre Rubió situa el document en el mes de maig, Martí de Barcelona el situa el març. Tampoc coincideixen les quantitats consignades, el primer al·ludeix a 38 sous, el segon a 33. Després de consultar el document advertirem que les dades correctes ja varen ser donades per Rubió.
- (4) F. AVRIL (dir.), *Manuscrits enluminés de la Bibliothèque Nationale. Manuscrits de la Péninsule Ibérique*, París, Bibliothèque Nationale, 1983.
- (5) Vegeu la recent publicació de Gaspar COLL i ROSELL, *Manuscrits jurídics i il·luminació*, Barcelona, 1995, sobretot pp. 19-43, on es fa l'estudi monogràfic del llibre.
- (6) Vegeu més detalladament l'estat de la qüestió sobre aquest i altres particulars en el text ja esmentat de G. COLL, *Manuscrits...*, pp. 23-24.

- (7) S'ha fet esment del treball de les orles i també de la unitat del text escrit. No hem comprovat personalment aquest darrer aspecte.
- (8) F. AVRIL (ed.), *Manuscrits enluminés...*, p. 91.

* * *

NOTÍCIES

Amb motiu del vuit-cents aniversari de la construcció dels anomenats Banys Àrabs de Girona, el Consell Comarcal del Gironès, ens titular de l'edifici, i el Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de Girona, han organitzat un cicle de conferències sota el títol *Jornades sobre termalisme i banys medievals a Catalunya*, celebrades els passats dies 27 i 28 d'abril a la Casa de Cultura Jes Bernardes de Salt. Aquestes Jornades s'han afegit al primer acte commemoratiu, la publicació del llibre *Els Banys Àrabs de Girona*, dels autors Jaume Marquès, Enric Mirambell i Jordi Sagrera, així com també han coincidit amb la finalització de les darreres obres de restauració i condicionament de l'edifici.

Les Jornades han tingut com a objectiu contextualitzar aquest monument romànic en el marc històric, cultural i arquitectònic que féu possible la construcció d'un edifici que arrenca dins la vella tradició de les termes romanes, i que rep les influències directes de models cristians i musulmans de la península ibèrica.

* * *

INFORMACIÓ

Els propers dies 17 al 22 de juliol de 1995 es portarà a terme, organitzat per la Fundació Santa Maria la Real. Centro de Estudios del Románico, d'Aguilar de Campoo (Palència), el Primer Curs d'Epigrafia Medieval, on s'impartiran les següents lliçons: "La Epigrafía medieval y su papel en la comunicación al público" (Robert Favreau), "Epigrafía clásica. Planteamientos tradicionales y nuevas orientaciones" (María Ruiz Trapero), "El método epigráfico", "Las inscripciones visigóticas", "Las inscripciones carolinas" i "Las inscripciones góticas de los siglos XIII y XIV" (Vicente García Lobo), "Las inscripciones góticas del siglo XV" (Encarnación Martín López) i "Epigrafía y Paleografía" (Tomás Marín Martínez). El Curs constarà també de classes pràctiques i col·loquis, així com una excursió facultativa a càrrec de la pròpia Fundació. Per a més informació adreceuvos a: Fundació Santa Maria la Real. Centro de Estudios del Románico. Monasterio de Santa Maria la Real. 34800 Aguilar de Campoo (Palència). Tel. (979) 125000/123353.

* * *